

Frank Tibor

KIMONDHATATLAN SZAVAK: A HOLOKAUSZT EMLÉKEZETE

A Holokausztról való, II. világháború utáni gondolkodás mintázatai közül elsőként értelemszerűen a németországi fejleményekre kell figyelniünk. Számos, jól dokumentált példa mutatja az ottani gondolkodás irányait, közülük jó néhány példázat értékű lett.

Három magatartás modell-párt mutatunk be elsőként. Válasszuk legelőbb a két német karmester óriás: a náccikkal mindvégig együttműködő, de közben egyes zsidó zenészeit menteni igyekvő Wilhelm Furtwängler (1886–1954), és a náci által elűdözött, zsidó származású Bruno Walter (1876–1962) háború utáni vitáját.¹ Levélváltásuk elsősorban a vezető értelmiség felelőssége és felelősségvállalása körül forgott és — bizonyára nem véletlenül választva ezt a morális allegóriát — magyar filmrendezőt, Szabó Istvánt is megihletett.² Furtwängler 1949 telén meghívást kapott a chicagói szimfonikusoktól, hogy legyen vezető karnagyuk. A meghívást amerikai tiltakozások özöne, a náccikkal való kollaborálás vádja és a riválisok keresztező akciói követték. Olyan zsidó származású világnagyságok, mint Arthur Rubinstein, Vladimir Horowitz és Jascha Heifetz bojkottal fenyegettek meg minden olyan zenekart, amely szerződteni kívánta Furtwänglert. A legnagyobbak közül csak a mindig segíteni kész Yehudi Menuhin állt ki a kétségbeesett német karmester mellett, mindazon mentő körülmények alapján, amit háború utáni európai körútjai során Menuhin a náci által üldözött, zsidó zenészek megmentése érdekében sohasem rest Furtwänglerről hallott – de ez önmagában kevés volt. Mielőtt a chicagói zenész szakszervezet végül meghíúsította munkavállalási engedélyét,³ Furtwängler segítséget várva panaszkodott Bruno Walternek, hogy chicagói meghívását tüntetések övezték, amelyeket „váratlanak és szörnyűségesnek” talált. Bruno Walter rákérdezett: „Hát igazán olyan váratlan és szörnyűséges, hogy a náci-üldöztetés áldozatai vagy szenvedő alanyai vagy annak a rendszernek felháborodott ellenségei tiltakoznak egy olyan férfiú megjelenése ellen, aki — bármilyen beállítottságú volt is gondolkodásában — ama rendszer exponenseként működött? Az Ön belső konfliktusairól, problémáiról, depresszióiról azok az emberek semmit sem tudnak, az

---

¹ Bruno Walter – Wilhelm Furtwänglernek, Beverly Hills, 1949. január 13. és 1949. február 10. In: Bruno Walter levelei 1894–1962 (Gondolat, Budapest: 1972.) 385–389.

² Szabó István filmrendező filmje: Taking Sides – Der Fall Furtwängler (magyar címe: Szembesítés), 2001.

³ Furtwängler pályájáról *Peter Gutmann*: Wilhelm Furtwängler. Genius Forged in the Cauldron of War (1999–2002) <http://www.classicalnotes.net/features/furtwangler.html> – Letöltve 2014. július 27-én.

⁴ Bruno Walter – Wilhelm Furtwänglernek, Beverly Hills, 1949. január 13. In: Bruno Walter levelei 1894–1962, i. m. 385–386.

Ön ellenállásáról és protestálásáról csak keveset, a nácitlanítással szemben pedig szkeptikusak erre felé. A világ annak alapján ítél, és csak annak alapján tud ítélni, »aminek látszik« valaki, és nem annak alapján, »ami valójában«.⁴ Bruno Walter az erkölcsi felelősségre vonás súlyos és világos szavait használta a nagy pályatárssal szemben, akitől számon kérte a náci uralom kulturális jelképeként játszott, különösen kártékony, mert ikonikus szereplését. „Kérem, gondolja meg, hogy az Ön művészetét esztendőkön át az Ördög uralmának hatékony külföldi propagandaeszközeként használták, hogy Ön jelentőségteljes személyiségével és nagy tehetségével értékes szolgálatokat tett ama rendszernek, és hogy egy olyan rangú művész jelenléte és tevékenysége, mint amilyen Ön, magában Németországban is kulturális és morális hitelt biztosított azoknak a szörnyűséges gaztetteknek vagy legalábbis hathatós segítségükre volt. Gondolja meg továbbá, hogy Ön végül is tizenkét esztendeig élt a nácik birodalmában, anélkül, hogy a végsőkéig felháborította volna mindaz, ami ott végbement, és hogy Ön címeiket és hivatalokat viselt. Ehhez mérten mennyit nyomhat a latban az Ön segítőkész magatartása a zsidó nyomorúság egyes eseteiben?»⁵ Furtwängler amerikai karrierje ezzel véget ért. A Berliini Szimfonikusokat már a mester 1954. évi halála után, riválisa, a paradox módon kétszeres náci párttagsággal rendelkező Herbert von Karajan (1908–1989) vitte diadalra az Egyesült Államokban, 1955-ben.

Furtwängler értetlenkedő erkölcsi válságáról írt Thomas Mann (1875–1955) is egy fontos levelében Walter von Molónak, már 1945-ben, amelyben a Nobel-díjas író kijelentette: „A karmester, aki, Hitler küldetésében, Zürichben, Párizsban vagy Budapesten Beethovent vezényelt, szemérmetlen hazugságra vetemedett – azzal az ürüggyel, hogy ő muzsikus, ő muzsikát csinál, ez minden. De hazugság volt mindenekelőtt ez a zene odahaza is. Miként is volt lehetséges, hogy Beethoven „Fidelio”-ja, ez a német felszabadulás napjára született ünnepi opera, a tizenkét esztendő Németországában *nem* volt betiltva?»⁶

A II. világháború után a tudomány világában is végbement a gondolati polarizáció a felelősség, a jóvátétel, a megbocsájtás kérdéseiben. A németországi helyzetet híven tükrözte Kármán Tódor (1881–1963), a nagy jelentőségű, zsidó származású magyar repülésügyi szakértő példája. A Theodore von Kármán néven tudományos és katonai világkarriert befutott magyar szakember fontos szerepet játszott a német tudományosság 1945 utáni újraindítása körül. Érdekes az is, amit ekkor magára vállalt – illetve amit nem vállalt. Hosszú németországi pályaszakaszra során (1908–1928) a magyar nemesi rangra emelt nevelés-filozófus, szőlőskislaki Kármán Mór fia betagozódott a német egyetemi és tudományos életbe és a II. világháború után ez a maga idején méltán világhírű tudós amerikai megbízásból dolgozott a német tudományos élet átvilágításán. Ám minden meggyőzőési kísérlet ellenére sem lépett vissza a göttingeni tudományos akadémia tagjai közé, ahonnan a nácik annak idején kiűzték.⁷

⁵ Uo. 385.

⁶ Thomas Mann – Walter von Molónak, 1945. szeptember 7. In: *Thomas Mann: Levelek 1934–1955* (Európa, Budapest, 1967), 309–310. A szerző kiemelése.

⁷ *Frank Tibor: Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012), 292–293.

Presztízs értékű visszaléptetése érdekében az akadémia sok mindenre kész volt. Így megkereste a tagság újbóli felvételére kötelnek álló, Nobel-díjas James Franck fizikust (1882–1964), akit a nácik elűztek göttingeni katedrájáról, aki azonban hajlandó volt göttingeni akadémiai tagságát az akadémia háború utáni, kifejezett és megismételt kérésére újra felvenni. A jogtudós Rudolf Smend (1882–1975) akadémiai elnök James Franckhoz intézett szavait a német *Vergangenheitsbewältigung*, a „múltfeldolgozás” egyik korai példájaként is értelmezhetjük. A Chicagóban élő nagy tudóst „a múlttal szembeni belső helyzetünket” ismételten figyelembe véve közvetítésre kérte Kármán professzor akadémiai helyének újra történő elfoglalása ügyében.⁸ Smend úgy érvelt Franckhoz írott levelében, „hogy azon a szörnyű rommezőn, amit a múlt erkölcsileg és szellemileg maga után hagyott, minden lehetőséget a leggondosabb figyelemmel kell kísérnünk, amelytől a szellemi és erkölcsi közösség mégoly apró szeletének helyreállítása remélhető, mindaddig, amíg ez a figyelem sikerrel kecsegtet.”⁹

Franck és Kármán eltérő reakciója újabb jó példa a német náci múlttal való szembenézés lehetséges alternatíváira, a múlt megbocsájtására vagy a felejtés megtagadására. Franck olyan jelentős, szintén zsidó származású atomtudósokkal együtt, mint Rudolf Ladenburg és Lise Meitner, visszalépett az akadémia kötelékébe, amit azzal indokolt, hogy úgy érezte: „ha nem segítjük azokat az embereket, akik egy nacionalizmustól és fajgyűlölettől stb. mentes jövőendő Németországért akarnak dolgozni, akkor gyakorlatilag nincs esélye egy ilyen Németország kialakulásának.”¹⁰ Franck ugyanakkor hamarosan valóban megkereste Kármánt is és kérte a göttingeni akadémiával kapcsolatos állásfoglalásának újbóli átgondolására. Sajátos módon angolul írott levelében beismerte, hogy Smend elnök első megkeresése őt magát is eléggé feldühítette („I was somewhat furious”), mivel az akadémiai elnök szavait úgy lehetett érteni, mint aki „az egész náci időszakot a tömeggyilkosságokkal »sajnálatos körülményekként« aposztrofálta, [...] »amelyek már nem állnak fenn«.”¹¹ Franck így folytatta: „Ezért én azt válaszoltam, hogy levele nem azt a benyomást tette, hogy a göttingeni akadémia valóban a Németország spirituális megújulásáért való munkában érdekelt, s hogy én csak azokat a csoportokat szándékozom segíteni Németországban, amelyek őszintén a tisztességért és a demokráciáért akarnak dolgozni. Smend úr erre újra írt és elmondta, mennyire sajnálja kifejezését, és elmagyarázta, hogy »sajnálatosnak« azt tartotta, hogy a kormány kényszerítette az akadémiát, hogy engem kidobjon. Ráadásul információkat adott nekem

⁸ „Die Freundlichkeit, mit der Sie seinerzeit auf unsere Bitte um Ihre Rückkehr in unseren Kreis eingegangen sind und mit der Sie unsere Bemühungen aufgenommen haben, Ihnen unsere innere Lage der *Vergangenheit gegenüber* nahe zu bringen, ermutigt uns zu einer neuen Bitte.” (Kiemelés tőlem, F.T.) R[udolf] Smend – James Francknak, Göttingen, 1947. december 23. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA.

⁹ Uo. Idézi: *Frank Tibor: Kettős kivándorlás*, i. m. 293.

¹⁰ Uo.

¹¹ James Franck – Theodor von Kármának, Chicago, 1948. február 11. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA. A levelet Franck valószínűleg titkárnőjének diktálta, aki feltehetőleg csak angolul tudott.

saját magáról és a háború alatti attitűdjéről, amelyeket másokkal ellenőriztettem, és úgy tűnik, hogy ő jócskán szenvedett a náci kezén – »Strafversetzung«, etc.”¹²

Kármán Tódor sohasem tért vissza a göttingeni akadémia tagjai közé, ugyanakkor később igen magas állami kitüntetést is elfogadott a Német Szövetségi Köztársaságtól, az NSzK érdemrendje csillaggal ékes szövetségi nagykeresztjét, és számos szakmai elismerést is: a göttingeni Wissenschaftliche Gesellschaft für Luftfahrt (WGL) Ludwig Prandl gyűrűjét, a Karl Friedrich Gauss érmet, és több egyetem díszdoktori címét (Aachen, Berlin-Charlottenburg).¹³

A német műtfeldolgozás harmadik „páros példájaként” természetes módon felemlítjük itt Willy Brandt nyugatnémet kancellár nevezetes gesztusát a varsói gettófelkelés emlékműve előtt, 1970-ben,¹⁴ és Philipp Jenninger nyugatnémet házelnök emlékezetes morális megbicsaklását 1988-ból.

Mint az ismeretes, a szociáldemokrata Willy Brandt (1913–1992) nyugatnémet kancellár 1970. december 7-én koszorút helyezett el a varsói gettófelkelés emlékművén, majd — mintegy megkövetve az áldozatokat — térdre borult az emlékmű előtt. Világszenzációként fogadott gesztusáról így emlékezett meg emlékirataiban: „A német történelem mélypontjával szembesülve és a meggyilkoltak millióinak súlya alatt azt tettem, amit akkor tesz az ember, amikor megbénul a nyelve.”¹⁵ Brandt gesztusa a háború utáni német történelem legfényesebb lapjain él tovább.

A nyugatnémet CDU vezető politikusa és Helmut Kohl kancellár személyes barátja, Philip Jenninger (szül. 1932) ezzel szemben az 1938. november 9/10-i kristályéjszaka fél évszázados bonni parlamenti megemlékezésén, 1988. november 10-én az ország legmagasabb közjogi méltóságai, a diplomáciai testület és a német zsidóság vezetői előtt úgy emlékezett meg Adolf Hitlerről, mint aki első éveiben rendkívül pozitív szerepet játszott a német történelemben, sikereit a németység nagy része csodaként élte át. „A tömeges munkanélküliségből teljes foglalkoztatottság lett, a tömegnyomorból a legszélesebb rétegek jóléte vált. A kételkedés és reménytelenség helyett optimizmus és önbizalom uralkodott. Nem tette-e Hitler valósággá, amit II. Vilmos csak ígért: a németeket nagyszerű idők felé vezetni? Vajon nem a Gondviselés választotta-e ki őt, mint vezért, ahogyan azt egy népnek csak egyszer egy évezredben ajándékoznak csupán?”¹⁶ Beszédének éppen ez a része volt a leginkább problematikus, amelyben igyekezett a németeknek a nemzetiszocializmus iránti lelkesedését magyarázni. A zsidóságról az ünnepi szónok azt találta mondani, hogy maga is felelős volt

¹² Uo. Strafversetzung = áthelyezés büntetésből.

¹³ *Frank Tibor: Kettős kivándorlás*, i. m. 293.

¹⁴ http://mult-kor.hu/20101207_a_varsoi_terdre_borulas_es_ami_mogotte-volt Letöltve: 2014. május 3.

¹⁵ „Ich tat, was Menschen tun, wenn Worte versagen.” Willy Brandt und der Kniefall von Warschau, *Die Welt*, 1970. december 7.; Willy Brandt in Warschau. Kniefall vor der Geschichte, Spiegel Online, 2010. december 3.

¹⁶ http://de.wikipedia.org/wiki/Rede_am_10_November_1988_im_Deutschen_Bundestag Letöltve 2014. július 27. A beszédétől számítva politikailag a maga szavaival „koporsóban fekvő” Jenninger szónoklata mára a német politikai retorika egyik legismertebb torzképe lett, amely sokféle formában és sokféle szerző által idézve közzsajon forog, elsősorban Németországban.

sorsáért, hiszen olyan szerepre tartott igényt, amely nem illette meg, s kiérdemelte visszaszorítását az őt „megillető” helyre. S noha a szónok részben a baloldali, antifasiszta Sebastian Haffner (1907–1999) könyvére¹⁷ épített beszédét valószínűleg beszédírói készítették és a politikus előzetesen állítólag át sem futotta és rosszul is adta elő szövegét, beszéde miatt Jenningernak másnap meg kellett válnia magas közjogi méltóságától. Willy Brandt mint az SPD akkori frakcióvezetője ezt „a német történelem sötét napjának” nevezte.¹⁸

E példából felsejlenek az egykori (nyugat)német pártok közötti véleményeltérések is a hitlerizmus megítélését, a „zsidókérdés” náci-németországi kezelését illetően: voltak, vannak a németiségnek olyan képviselői, akik térdre borulnak az áldozatok emléke előtt, megint mások az áldozatokat hibáztatják sorukért. Szerepet játszik ebben a két politikus közötti, majd nemzedéknyi különbség is: az aktívan náci-ellenes Brandt a maga bőrén tapasztalta, hogy mit jelentett Hitler száműzöttjének lenni, miközben Jenninger gyermekként élte át a II. világháborút, ismeretei jobbra már nem személyesek, másoktól erednek, olykor könyvszagúak. A német múltba tekintőknek a tükör más-más képet mutat: van aki megnémul a szavakkal elmondhatatlan látványtól, van aki legitimálni igyekszik még a rémképeket is.

Magyarországon a Holokauszt-emlékezés és -vita ugyancsak megkezdődött mindjárt a II. világháború után. Atyai barátom, Scheiber Sándor (1913–1985), a budapesti egykori Országos Rabbiképző Intézet (ma Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem) igazgató-tanára 1945. szeptember 8-án elmondott szónoklatában a zsidóság sorsát az albatrosz-madarakéhoz hasonlította. „Az albatrosz-madár hűséges kísérője az óceánjáró nagy hajóknak. Erről az albatrosz-madról beszéli a rege, hogy részeg matrózok egyszer elfogták, megköttették és vergődésével szórakoztak. Tőrökkel, késekkel szurkálták; fájdalommal vonaglott a szegény madár, vére pirosra festette a hajó padlatát. De ugyanakkor az egyik kés elvágta a rabtartó kötelet és az albatrosz-madár a magasba szállt. Hasonlítom a zsidóságot ahhoz a mesés albatrosz-madárhoz. A szenvedések által nyerhette csak vissza függetlenségét, szabadságát, szállhatott a magasba, található haza, mert hazatalál, ki a magasba tart.”¹⁹ Scheiber Sándor 1945 kora őszén Stefan Zweig (1881–1942) szép, az I. világháború ellen írott drámájából (1915–1916) citált beszéde zárásaként, a zsidóság sorsát idéző Jeremiás prófétáról, a fogságba vonulók himnuszából:

mi a földnek egyetlen hontalanja,
mi minden öröklét örök vándora,
széthullt népekből
utolsó marék,

¹⁷ Anmerkungen zu Hitler (Frankfurt am Main: Büchergilde Gutenberg, 1978), magyarul: Megjegyzések Hitlerhez (Európa Kiadó, Budapest, 2002.)

¹⁸ Weyer Béla: A Jenninger-ügy. HVG 1997/14, 1997. április 5. 117. http://archivum.hvg.hu/article/199714Szofejtes_Parlamenti_antiszemitizmusvita.aspx Letöltve: 2014. május 3.

¹⁹ Scheiber Sándor: Miért van emberi szenvedés? Elmondotta 1945. szeptember 8-án. In: Scheiber Sándor könyve. Válogatott beszédek (New York—Budapest—Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 1994), 3.

mely hazavonul
Istenhez, ki a kezdet és a vég...²⁰
(*Vér Andor* fordítása)

Zweiget az I. világháború idején többek között a maga zsidó sorsa is foglalkoztatta, de a diaszpóráé is.²¹ A dráma magyar fordításának megjelenésekor György Oszkár a *Nyugatban* ekként vélekedett Zweig időszerűségéről, 1933–1934-ben: „Keletkezésekor a darabnak elsősorban pacifizmusa volt időszerű, de benne van az író-próféta kitagadottsága is, az akkori idők nem egy írósorsa. S ma, majd húsz év múlva, mikor a mű magyar fordítása először jelenik meg, a zsidóság sorsa — melyről ez a költemény szól — időszerűbb, mint valaha. Zweig nagyságára vall, hogy még ezt az örök időszerűséget is mintha előre látta volna.”²² Hitler uralomra jutásakor, 1933-ban Stefan Zweig szörnyű távolságokba látott.

Scheiber Sándorra és a korszak zsidóságának elvesztettségére is jellemzőek ezek a felemelő gondolatai. Mellettük a vézskorszak nagy zsidó tanúi közül egyetemi tanáromnak, Hahn Istvánnak (1913–1984), a halála előtt nem sokkal akadémikussá választott ókortörténész professzornak (1945 után még, mint a Zsidó Gimnázium tanárának) megnyilatkozását idézem *A zsidó nép története* című, 1946-os tankönyvből, amelyet a Pesti Izraelita Hitközség adott ki.²³ Hahn 1946-ban Scheiberrel egybecsengően azt vallotta, hogy „A zsidó történetet más népek történeténél nagyobb mértékben jellemzi az, hogy katasztrófákon és újjászületéseken keresztül halad a mindenkori jövő felé. Történelmének tragikus fordulatai és a benne rejlő elpusztíthatatlan őserő tették a zsidóságot az *örök újrakezdetés* népévé.”²⁴ Hahn Istvánnak volt annyi bátorsága, hogy a katasztrófa után önvizsgálatot is kérjen és felvesse: „a zsidóság egy része nem ismerte fel azt a helyes magatartást, amelyre kisebbségi helyzete kötelezte volna. Ezzel ürügyet szolgáltatott az amúgy is meglévő és lesben álló zsidóellenes erőnek a gyűlölet felkeltésére.”²⁵ E gondolat, melyet időnként zsidó gondolkodók is magukévá tettek, nem új és előkerül újra meg újra – nagy és ellenségesnek tetsző hangsúllyal Philip Jenningsnél is, negyven évvel később. Amikor azt állítják, hogy a zsidóság önkritikájának esetenkénti hiánya az igazi okozója tragikus sorsának, akkor ezzel önigazoló és cinikus felmentést kapnak mindazok, akik a zsidók előtt évszázadok után feltáruuló lehetőségek habzsoló kihasználását a ki-pusztításukkal vélték, vélnék büntetendőnek.

E gondolatokhoz is csatolta Bibó István ismeretes, szép és őszinteségre ösztönző szavait „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című, 1948-ban keletkezett tanulmányában: „... elég-e azt mondanunk, hogy a magyar nép *többsége* nem üldözte s nem gyilkolta a zsidókat, és megoldunk-e bármilyen kérdést

²⁰ *Julius Erdmann*: Stefan Zweig. <http://www.judentum-projekt.de/persolichkeiten/liter/zweig/>
Letöltve: 2014. július 27.

²¹ Stefan Zweig: Jeremiás. György Oszkár ismertetése, *Nyugat*, 1934, I. sz. 61.

²² Uo.

²³ *Hahn István*: *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig* (Budapest: Új Idők, é. n. [1946]), 184. A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatási kiadványai, I.

²⁴ Uo. A szerző kiemelése.

²⁵ Uo. 186.

azzal, hogy elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus *megnyilvánulásait?*²⁶ Bibó azonnal a felelősséget kereste, „azért, ami történt.”²⁷ A két világháború közötti időszakot olyannak festette, mint amikor „A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, amelyben a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen, úgy jelent meg, mint az ország első számú *szociális* kérdése.”²⁸ Bibó óva intett attól, hogy a tömeggyilkosságok szenvedéstörténetét a nem-zsidók háború és háború utáni szenvedésével mérjék össze általában, legfeljebb a „hadifoglyok, *ártatlanul* internáltak és *jogtalanul* meghurcoltak vonatkozásában”.²⁹ Bibó sürgeti a felelősségvállalást és cáfol minden olyan érvet, amelyet ellene lehetne vetni „a magunk felelősségének a felvetése ellen.”³⁰ „Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom *nevében* való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja, és biztos a visszhangja”, írja Bibó István 1948-ban, „az erre irányuló kísérletek balul végződtek.”³¹ Bibó nem tartja alkalmasnak a „bocsánatkérés” formuláját, szerinte „ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megálapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét. [...] Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket vagy a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében *részes*. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”³²

Bibó István szavaira is rímel, de mást helyez előtérbe Márai Sándor vallomása, mostanában először publikált, de valójában 1949–1950-ben keletkezett könyvének, a *Hallgatni akartam* c. műnek okfejtése, amely nem sokkal Bibó tanulmánya után keletkezett, s amelyben az emigrációba vonuló író a magyar zsidóság 1938 és 1945 közötti sorsának kettős arculatáról, a zsidókkal szembeni magyar attitűd „kettős igazságáról” tanakodik.³³ Az író tehát a magyar zsidóság pusztulásának egyszerre két arcát is látja és rajzolja. A magyar Holokauszt előtörténetét a Tanácsköztársaságig vezeti vissza, amely után, Márai szavaival, „a zsidóságot azonosították a bolsevizmussal. Ez a vád hamis volt, igazságtalan. A hazai zsidóság nagy többsége ebben az időben is éppen olyan hűséges polgára volt a magyar államnak, mint az idevándorolt svábok, szlovákok, szerbek nagy többsége. [...] Negyedszázadon át parázslott a magyar életben az a heveny

²⁶ *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet, 1945–1949 (Magvető, Budapest, 1986.) 624. A szerző kiemelése.

²⁷ Uo. 624.

²⁸ Uo. 625. A szerző kiemelése.

²⁹ Uo. 654. A szerző kiemelése.

³⁰ Uo. 659.

³¹ Uo. 661. A szerző kiemelése.

³² Uo. 662. A szerző kiemelése.

³³ *Márai Sándor: Hallgatni akartam* (Budapest: Helikon, 2013), 44–50. Vö. Frank Tibor: Polgár a romokon. Irodalmi Jelen, 2014. június, 99–100.

zsidógyűlölet, amely az Anschluss napját megelőzően zsidótörvényekben, s e nap után egy eszeveszett és féktelen rabló hadjáratban kapott alakot. [...] A végső cél a Magyarországi [sic] zsidóság megsemmisítése volt.”³⁴ Az író meggyőződése és meggyőző tanúságtétele szerint a magyarországi társadalom nem mondott ’nem’-et a zsidóüldözés politikájára és napi gyakorlatára, még ha „a tragikus és félreérthetetlen ’igen’-t” végül a németek kényszerítették is ki. „Mindezt viselnünk kell a felelősséget, azok helyett és nevében is, akik valóban bűnösök voltak.”³⁵

Ezek a jelentős hazai zsidó és keresztény gondolkodók, a Holokauszt rettetének elviselői és tanúi mindjárt a zsidó szenvedések pokla után felemelték szavukat az örök újrakezdés, a gondolati felülemelkedés és az őszinte felelősségvállalás igényének jegyében és érdekében.

Végezetül Scheiber Sándor öröm-felfogásáról helyes itt megemlékeznünk. Beszédének több évtizede őrzött, eredeti szövegét Bollobás Enikő most adta közre, új kutatásainak eredményeivel kiegészítve.³⁶ Scheiber 1974-ben, egy katolikus templom húsvéti meghívására elmélkedett az örömről. Felidézte a Friedrich von Schiller költeményére komponált Beethoven-örömóda előadásainak elmentmondásokkal teli történetét, a nácik által kisajátított, de még Theresienstadtban is előadott, örömet is, de vigaszt is nyújtani képes mű útját az Európai Unió közös himnuszává emelkedéséig. Scheiber Sándor, aki nem érte meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé válassza, alig 30 esztendővel a Holokauszt után már képes volt felemelni csüggedt tekintetét és az emberek közötti megértés, a szeretet igéit idézni akarni Schiller nyomán egy keresztény gyülekezetben. Scheiber prédikációjából „valóságos örömfilozófia bontakozik ki: az ember nagy (öröm)lehetőségeit és (öröm)feladatait érintő tanítások együttese.”³⁷

Nem írhatunk ide szebb és méltóbb szavakat Scheiber Sándorénál, aki így vallott Kertész Péterrel 1982-ben folytatott interjújában: „[...] annyira össze vagyok kötve érzelmileg Magyarországgal.”³⁸

Végezetül egy fontos új gondolkodási irányról, egy nem várt helyen. Izraelben Avraham Burg (szül. 1955), az izraeli parlament első, már Izraelben született elnöke néhány éve, Izrael alapításának 60. évfordulóján angolul is közzétette *The Holocaust is Over; We Must Rise from Its Ashes* (A Holokauszt elmúlt, fel kell kelnünk hamvaiból) című könyvét (Palgrave Macmillan, 2008, 1. kiadás héberül, 2007). Tony Judt a szerzőt „nagyon bátor embernek”, Howard M. Sachar a könyvet *cri de coeur*-nek, azaz segélykiáltásnak, J. J. Goldberg „a mai zsidó lélek állapotára vetett kínzó és rettenetesen fontos pillantásnak” nevezte. Avraham Burg könyve jószerivel az első, amely megfogalmazza sokak véleményét: a Holokauszt tragédiája nyomán született zsidó állam lakosainak immár nem visszafelé, hanem előre kell nézniük. A Holokauszt annyira áthatotta, a

³⁴ *Márai Sándor*: Hallgatni akartam, i. m. 44–45.

³⁵ *Márai Sándor*: Hallgatni akartam, i. m. 50.; *Frank Tibor*: Polgár a romokon, i. m. 100.

³⁶ *Bollobás Enikő*: Scheiber Sándor tanítása az örömről. Gondolatok egy kiadatlan írása kapcsán. *Filológiai Közönlöny* LIX/4 (2013), 505–520.

³⁷ Uo.

³⁸ Kertész Péter interjúja: Mi lett Haynau kétmillió hadisarcából? In: *Kertész Péter*: A könyvek hídjai. Emlékfüzér Scheiber Sándorról (Budapest: Urbis, 2005), 21.

mai napig átjárja az izraeliek gondolkodását, hogy mentális értéke inflálódott, a rá való mechanikus hivatkozások merevvé váltak és kiüresedtek. Olyanféle ceremonializálódás ment végbe, mint minálunk az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcra a 19–20. század fordulójára, vagy az 56-os forradalommal manapság. A Holokauszt túlélők lassan valamennyien a sír felé ballagnak, a II. világháború és Hitler a régmúltba tagozódott. Diákjaimnak nem jelentenek már személyes élményt, megtérnek Hannibálhoz és Napóleonhoz a történelemkönyvek lapjaira, a történeti filmek képsoraiba. Burg szavaival: „Nincs kétségem, hogy az emlékezet alapvető minden nemzet mentális egészségéhez. A Holokausztot fontos hely illeti meg a[z izraeli] nemzet emlékezeti mozaikjában. De ahogyan a dolgok ma történnek — a Holokauszt abszolút monopóliumát és dominanciáját látjuk életünk minden egyes aspektusában — e szent emlék nevével szentségtöréssé alakítja át és a metsző fájdalmat ürességgé és giccsé változtatja. Ahogyan az idő halad, ahogyan mind mélyebben megtapadunk auschwitz múltunkban, mind nehezebb lesz megszabadulni tőle. A függetlenségből a számkivetés legmélyebb bugyraiba, emlékeibe és borzalmaiba hátrálunk. Izrael ma sokkal kevésbé független, mint alapításakor volt, sokkal közelebb van a Holokauszthoz, mint három évvel azután, hogy a náci halálgyárak kapuit megnyitották [azaz 1948-ban].”³⁹ A Holokauszt, folytatja Burg, „áthatja a médiát és a közéletet, az irodalmat, a zenét, a művészetet, a nevelést. Ezek a nyílt hivatkozások elrejtik a Holokauszt legmélyebb hatását. Izrael biztonságpolitikája, a félelmek és a paranoia, a bűntudat és az identitás érzései mind a Holokauszt termékei. [...] Hatvan évvel berlini öngyilkossága után Hitler keze még mindig megérint bennünket.”⁴⁰

Ezeket az erkölcsi parabolákat, morális fabulákat hívom segítségül a Holokauszt 70. évfordulóján. Ezekkel a gondolkodókkal foglalom keretbe a Holokauszt emlékezetének ajánlott, „kimondhatatlan” szavaimat. „Hazatalál, ki a magasba tart.”

UNSPEAKABLE WORDS: REMEMBERING THE HOLOCAUST

by Tibor Frank
(Summary)

Delivered as a concluding contribution to the 2014 Holocaust memorial conference of the Hungarian Historical Society in Budapest, Hungary, this paper intends to evoke some of the most memorable comments made by illustrious survivors of World War II and the Holocaust, both in and out of Hungary. The immediate post-World War II era provided some of the very basic questions of human existence which paved the way towards understanding what had happened. The paper confronts the often very different post-Holocaust controversies of various contemporaries such as Hungarian scholars of Jewish studies Sándor Scheiber and István Hahn, authors István Bibó and

³⁹ *Avraham Burg: The Holocaust is Over; We Must Rise from Its Ashes* (Palgrave Macmillan, 2008.) 17.

⁴⁰ Uo. 23.

Sándor Márai, as well as German conductors Wilhelm Furtwängler and Bruno Walter, scientists James Franck and Theodore von Kármán, politicians Willy Brandt and Philip Jenninger, who all tried in their own ways to interpret and evaluate the moral responsibility, the ethical message of the issues involved in the catastrophe. The result is a wide variety of confrontations reflecting on the immense task to deal with memory of the Holocaust, from anger to mourning, vengeance to exoneration, frustration to self-hate. As a possible source of wisdom, the paper evokes the arguments by contemporary Israeli politician Avraham Burg who in his book *The Holocaust is Over* clearly pointed to the task of new generations to go beyond a mere, and increasingly frozen, cult of remembering – without forgetting.